Chapter-15

द्वितीय महायुद्धाच्या काळातील व त्यानंतरच्या घटनात्मक घडामोडी

निलेश सुपडू पाटील
एम. ए. राज्यशास्त्र, नेट, सेट

गोषवारा :

द्वितीय महायुद्धाच्या काळात आणि त्यानंतर भारतातील घटनात्मक विकास प्रक्रियेत महत्त्वपूर्ण बदल घडून आले. १९३९ मध्ये युद्ध सुरू झाल्यानंतर ब्रिटिश सत्ताधाऱ्यांनी भारताला कोणतीही सल्लामसलत न करता युद्धात सहभागी केले, ज्यामुळे लोकशाही तत्त्वांना धक्का बसला. या काळात केंद्र शासनाचे अधिकार वाढले आणि प्रांतीय स्वायत्ततेवर मर्यादा आल्या.

क्रिप्स मोहिम (१९४२) ही भारताच्या घटनात्मक प्रश्नांवर तोडगा काढण्याचा प्रयत्न होता, परंतु तिच्या अटींमुळे ती अपयशी ठरली. त्यानंतर भारत छोडो आंदोलनाने स्वातंत्र्यलढ्याला नवे वळण दिले. सिमला परिषद (१९४५) आणि कॅबिनेट मिशन योजना (१९४६) या घटनात्मक तोडग्याच्या दिशेने महत्त्वाचे टप्पे ठरले, जरी त्यात राजकीय मतभेद कायम राहिले.

हंगामी सरकारची स्थापना, घटनासभेची सुरुवात आणि ब्रिटिश सत्तेचा शेवट या प्रक्रियेतून भारत स्वातंत्र्याकडे वाटचाल करू लागला. माउंटबॅटन योजना आणि भारतीय स्वातंत्र्य कायदा १९४७ यांच्या माध्यमातून भारत आणि पाकिस्तान या दोन स्वतंत्र राष्ट्रांची निर्मिती झाली.

एकूणच, द्वितीय महायुद्धानंतरचा कालखंड हा भारताच्या घटनात्मक परिवर्तनाचा निर्णायक टप्पा ठरला, ज्यामुळे स्वातंत्र्यप्राप्तीचा मार्ग मोकळा झाला; परंतु त्याचवेळी विभाजनामुळे सामाजिक व राजकीय आव्हानेही निर्माण झाली.

प्रमुख शब्द: द्वितीय महायुद्ध, घटनात्मक विकास, क्रिप्स मोहिम,भारत छोडो आंदोलन, सिमला परिषद, कॅबिनेट मिशन योजना, हंगामी सरकार, माउंटबॅटन योजना, भारतीय स्वातंत्र्य कायदा १९४७, भारत विभाजन

प्रस्तावना

द्वितीय महायुद्ध सप्टेंबर १९३९ मध्ये सुरू झाले आणि या जागतिक संघर्षाने भारताच्या घटनात्मक विकास प्रक्रियेत एक गंभीर वळण निर्माण केले. त्या काळात भारतात प्रांतीय स्वायत्ततेच्या आधारे जबाबदार शासनव्यवस्था हळूहळू स्थिर होत होती; परंतु युद्धाच्या उद्रेकामुळे या प्रक्रियेला मोठा धक्का बसला. लोकप्रतिनिधींमार्फत चालणाऱ्या शासनपद्धतीची जी मुळे रुजत होती, ती अचानक केंद्रीकरणाच्या प्रवृत्तीमुळे कमकुवत होऊ लागली आणि त्यामुळे लोकशाही संस्थांच्या बळकटीकरणाऐवजी त्यांच्यावर निर्बंध येऊ लागले.

या घटनात्मक संकटाच्या निर्मितीसाठी ब्रिटिश सत्ताधाऱ्यांची धोरणात्मक भूमिका महत्त्वाची ठरली. त्या काळातील गव्हर्नर जनरल Lord Linlithgow यांनी ब्रिटनने जर्मनीविरुद्ध युद्ध घोषित केल्यानंतर भारतालाही युद्धात सहभागी असल्याचे जाहीर केले. हा निर्णय घेताना भारतातील प्रमुख राजकीय पक्ष किंवा जनतेचे प्रतिनिधी यांच्याशी कोणतीही सल्लामसलत करण्यात आली नाही. कायद्याच्या चौकटीत हा अधिकार त्यांच्याकडे असला तरी, लोकशाही तत्त्वांच्या दृष्टीने हा निर्णय एकतर्फी व अनुचित होता. त्यामुळे भारतीय जनतेच्या राजकीय इच्छेला पूर्णपणे दुय्यम स्थान देण्यात आले.

युद्धपूर्व काळातच ब्रिटिश संसदेने १९३५ च्या Government of India Act 1935 मध्ये बदल करून केंद्र सरकारला विशेष अधिकार प्रदान केले होते. युद्ध सुरू झाल्यानंतर या अधिकारांचा व्यापक वापर करण्यात आला. केंद्र शासनाने प्रांतीय सरकारांच्या कार्यावर अधिक नियंत्रण मिळवले आणि त्यामुळे केंद्र व प्रांत यांच्यातील सत्तासंतुलन बिघडले. परिणामी, प्रांतीय स्वायत्ततेची संकल्पना केवळ नावापुरती उरली आणि प्रशासन अधिकाधिक केंद्रीत होत गेले.

या सर्व घडामोडींविरुद्ध Indian National Congress ने तीव्र विरोध दर्शविला. काँग्रेसच्या मते, हे बदल प्रांतीय स्वायत्ततेच्या मूलभूत तत्त्वांना बाधा आणणारे होते आणि युद्धाच्या निमित्ताने केंद्र सरकारकडे अमर्याद अधिकार एकवटण्याचा प्रयत्न करण्यात येत होता. त्यामुळे भारतात एकप्रकारची युद्धकालीन केंद्रीकृत सत्ता निर्माण होण्याचा धोका निर्माण झाला होता. अशा परिस्थितीत प्रांतीय सरकारे केवळ साम्राज्यवादी धोरणांची अंमलबजावणी करणारी यंत्रणा बनण्याची शक्यता वाढली होती.

द्वितीय महायुद्धाच्या प्रारंभाने भारतातील घटनात्मक विकास प्रक्रियेत एक निर्णायक टप्पा निर्माण केला. या काळातील धोरणे आणि निर्णय यांमुळे केवळ त्या वेळच्या प्रशासनावर परिणाम झाला नाही, तर पुढील स्वातंत्र्यलढ्याच्या दिशेलाही आकार मिळाला. परिणामी, द्वितीय महायुद्धाचा काळ हा भारताच्या घटनात्मक परिवर्तनाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा व वळणबिंदू ठरतो.

क्रिप्स मोहिम

द्वितीय महायुद्धाच्या प्रारंभीच्या काळात ब्रिटनसमोर अत्यंत प्रतिकूल आणि संकटपूर्ण परिस्थिती निर्माण झाली होती. युरोपमध्ये जर्मनीविरुद्ध संघर्ष तीव्र होत असताना, पूर्वेकडील भागात जपानने आश्चर्यकारक वेगाने ब्रिटिश वसाहतींवर विजय मिळवण्यास सुरुवात केली. काही महिन्यांतच जपानी सैन्याने आग्नेय आशियातील अनेक प्रदेश जिंकून भारताच्या सीमेपर्यंत मजल मारली. या घडामोडींमुळे ब्रिटिश सत्तेस भारताच्या संरक्षणासाठी आणि युद्धप्रयत्नांना बळकटी देण्यासाठी भारतीय जनतेच्या सहकार्याची अत्यंत आवश्यकता भासू लागली.

या पार्श्वभूमीवर ब्रिटनमधील सत्ताधाऱ्यांना भारताबाबतची आपली धोरणे पुनर्विचार करण्यास भाग पाडले गेले. यापूर्वी ब्रिटनचे पंतप्रधान Winston Churchill यांनी 'स्वनिर्णयाचा अधिकार' ही संकल्पना भारताला लागू होणार नाही, असे स्पष्टपणे सांगितले होते; परंतु युद्धातील बिकट परिस्थितीमुळे त्यांना आपली भूमिका काही प्रमाणात बदलावी लागली. भारताला युद्धात प्रभावी भागीदार बनवण्यासाठी काही राजकीय सवलती देण्याची गरज निर्माण झाली.

या संदर्भात ब्रिटिश मंत्रिमंडळाने सविस्तर चर्चा करून भारतात एक विशेष प्रतिनिधी पाठवण्याचा निर्णय घेतला. त्यानुसार Sir Stafford Cripps यांची निवड करण्यात आली. ते ब्रिटिश युद्धमंत्रिमंडळाचे सदस्य होते आणि भारताच्या स्वातंत्र्याच्या आकांक्षांबद्दल सहानुभूती असलेले नेते म्हणून त्यांची प्रतिमा होती. त्यांना भारतात पाठवून भारतीय नेत्यांशी चर्चेद्वारे तोडगा काढण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.

क्रिप्स २२ मार्च १९४२ रोजी भारतात आले आणि त्यांनी विविध राजकीय पक्षांसमोर आपले प्रस्ताव मांडले. या प्रस्तावांचा उद्देश भारताच्या घटनात्मक भवितव्याबाबत एक समन्वय साधणे हा होता. क्रिप्स यांच्या योजनेनुसार भारतात एक नवीन संघराज्य निर्माण करण्याची कल्पना मांडण्यात आली होती, ज्याला ब्रिटिश राष्ट्रकुलाच्या चौकटीत 'स्वायत्त अधिराज्य' (डॉमिनियन दर्जा) प्राप्त होईल. या संघराज्याला अंतर्गत व बाह्य व्यवहारांमध्ये पूर्ण स्वायत्तता असेल आणि ब्रिटनच्या अधीनतेत राहावे लागणार नाही, असेही स्पष्ट करण्यात आले.

युद्ध समाप्त झाल्यानंतर भारतासाठी नवीन राज्यघटना तयार करण्यासाठी एक निवडून आलेली संस्था स्थापन करण्याचा प्रस्ताव होता. या संस्थेत ब्रिटिश भारतातील प्रांतांसह संस्थानांचाही सहभाग असावा, अशी तरतूद करण्यात आली होती. यामुळे देशातील विविध घटकांना घटनानिर्मिती प्रक्रियेत सहभागी करून घेण्याचा प्रयत्न दिसून येतो.

तथापि, या योजनेत काही महत्त्वाच्या अटींचाही समावेश होता. त्यानुसार, ब्रिटिश भारतातील कोणत्याही प्रांताला नवीन राज्यघटना स्वीकारण्यास बंधनकारक केले जाणार नव्हते. जर एखाद्या प्रांताने ती स्वीकारली नाही, तर त्याला स्वतंत्रपणे आपली विद्यमान घटनात्मक स्थिती कायम ठेवण्याचा किंवा स्वतंत्र राज्यघटना तयार करण्याचा पर्याय देण्यात आला होता. या तरतुदीमुळे देशाच्या एकात्मतेवर परिणाम होण्याची शक्यता निर्माण झाली.

याशिवाय, सत्तांतराच्या प्रक्रियेसंदर्भात ब्रिटिश सरकार आणि भारतीय प्रतिनिधींमध्ये एक करार करण्यात येईल, असेही प्रस्तावित करण्यात आले. या करारामध्ये सत्तेचे पूर्ण हस्तांतरण, तसेच वांशिक व भाषिक अल्पसंख्याकांच्या संरक्षणासंबंधी तरतुदी असतील, असे नमूद करण्यात आले होते. तथापि, भविष्यात भारतीय

संघराज्याला इतर राष्ट्रांशी संबंध निश्चित करण्याचे स्वातंत्र्य असेल, यावर कोणतीही मर्यादा घालण्यात येणार नव्हती.

क्रिप्स मोहिम ही द्वितीय महायुद्धाच्या पार्श्वभूमीवर भारताच्या घटनात्मक विकासाच्या दृष्टीने एक महत्त्वपूर्ण प्रयत्न होता. जरी या योजनेत काही प्रगत आणि आशादायक बाबी होत्या, तरी त्यातील अटी आणि मर्यादा यांमुळे भारतीय नेत्यांमध्ये समाधान निर्माण झाले नाही. परिणामी, ही मोहिम अपेक्षित यश मिळवू शकली नाही; परंतु पुढील घटनात्मक घडामोडींवर तिचा महत्त्वपूर्ण प्रभाव पडला.

क्रिप्स मोहिमेचे पुढील घटक व अपयशाचे विश्लेषण

क्रिप्स यांच्या प्रस्तावांमध्ये घटनानिर्मिती प्रक्रियेची रचना स्पष्ट करण्याचाही प्रयत्न करण्यात आला होता. त्यानुसार, युद्ध समाप्त झाल्यानंतर प्रांतीय विधानमंडळांच्या खालच्या सभागृहातील सर्व सदस्य एकत्र येऊन एक निवडमंडळ तयार करणार होते. या निवडमंडळाच्या माध्यमातून प्रमाणात्मक प्रतिनिधित्वाच्या तत्त्वावर घटनानिर्मिती मंडळाची निवड केली जाणार होती. या मंडळातील सदस्यसंख्या ही निवडमंडळाच्या साधारणतः दहाव्या भागाइतकी असावी, अशी कल्पना मांडण्यात आली होती. याशिवाय संस्थानांनाही त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात प्रतिनिधी पाठवण्याचे आमंत्रण देण्यात येणार होते आणि या प्रतिनिधींना ब्रिटिश भारतातील सदस्यांप्रमाणेच अधिकार दिले जाणार होते. या तरतुदींमुळे घटनानिर्मितीत व्यापक प्रतिनिधित्वाचा भास निर्माण होत असला, तरी प्रत्यक्षात त्यामागे अनेक गुंतागुंतीच्या राजकीय अडचणी दडलेल्या होत्या.

युद्धकाळातील तातडीच्या परिस्थितीचा विचार करून संरक्षण विषयक अधिकार ब्रिटिश सरकारकडेच ठेवण्याची तरतूदही करण्यात आली होती. भारताच्या संरक्षणाची जबाबदारी आणि नियंत्रण हे ब्रिटिश सत्तेकडे राहणार होते; परंतु भारतातील लष्करी, नैतिक आणि भौतिक साधनसंपत्तीचे संघटन करण्याची जबाबदारी भारतीय सरकारवर सोपवली जाईल, असे सुचविण्यात आले. त्याचवेळी, भारतीय नेत्यांना शासनाच्या कार्यात सहभागी करून घेऊन त्यांचे सहकार्य मिळवण्याचा प्रयत्नही या योजनेत दिसून येतो. यामुळे भारतातील विविध घटकांना युद्धप्रयत्नांमध्ये सहभागी करून घेण्याचा ब्रिटिशांचा उद्देश स्पष्ट होतो.

३० मार्च १९४२ रोजी Sir Stafford Cripps यांनी भारतीय जनतेला उद्देशून केलेल्या प्रसारणात या प्रस्तावांना स्वीकारण्याचे आवाहन केले. त्यांनी सूचित केले की, या प्रस्तावांच्या योग्य अंमलबजावणीद्वारे भारताच्या भविष्यातील स्वातंत्र्याचा मार्ग सुकर होऊ शकतो. तथापि, प्रत्यक्षात या योजनेतील तरतुदींचे स्वरूप असे होते की त्या विविध राजकीय गटांना संतुष्ट करण्याचा प्रयत्न करत होत्या, परंतु कोणालाही पूर्णपणे समाधान देऊ शकल्या नाहीत.

या योजनेचे विश्लेषण केल्यास असे दिसून येते की, ती काँग्रेसपासून मुस्लिम लीगपर्यंत, तसेच संस्थानिक शासकांपासून धार्मिक व वांशिक अल्पसंख्याकांपर्यंत सर्वांना काही प्रमाणात आकर्षित करण्याचा प्रयत्न करत होती. मात्र, या तडजोडीच्या धोरणामुळेच तिच्या मर्यादा स्पष्ट झाल्या. विशेषतः प्रांतांना स्वतंत्र राहण्याचा पर्याय देणारी तरतूद देशाच्या ऐक्यावर परिणाम करणारी होती आणि पुढील काळात विभाजनाच्या संकल्पनेला पोषक ठरणारी होती. काँग्रेसलाही संस्थानांच्या प्रतिनिधित्वाबाबत तसेच देशाच्या संभाव्य विभाजनासंबंधी असलेल्या तरतुदींवर गंभीर आक्षेप होते.

या सर्व असूनही Sir Stafford Cripps यांनी भारतीय नेत्यांशी सुमारे तीन आठवडे चर्चा चालू ठेवली आणि काही बाबतीत प्रस्तावांमध्ये बदल करण्याची तयारीही दर्शविली. विशेषतः संरक्षण खात्याच्या व्यवस्थापनात भारतीय सदस्याचा समावेश करण्याबाबत ते सकारात्मक होते. परंतु या मुद्द्यावर गव्हर्नर जनरल आणि ब्रिटिश सरकार यांच्यात मतभेद निर्माण झाले आणि अखेरीस ब्रिटिश मंत्रिमंडळाने गव्हर्नर जनरलच्या भूमिकेला पाठिंबा दिला. त्यामुळे या चर्चांचा शेवट अचानकपणे झाला.

काँग्रेसने या योजनेतील त्रुटी असूनही तात्काळ राष्ट्रीय मंत्रिमंडळ स्थापन करण्याची तयारी दर्शविली होती; मात्र Sir Stafford Cripps यांनी यासाठी आवश्यक घटनात्मक बदल युद्धकाळात शक्य नसल्याचे सांगितले. त्यांच्या मते, अशा मंत्रिमंडळाला कोणतीही लोकप्रतिनिधी संस्था जबाबदार नसल्याने ते एका

प्रकारच्या बहुमताधारित हुकूमशाहीत रूपांतरित होऊ शकते. त्यामुळे त्यांनी काँग्रेसला गव्हर्नर जनरलच्या कार्यकारिणीत सहभागी होण्याचे आवाहन केले; परंतु या प्रस्तावालाही अपेक्षित प्रतिसाद मिळाला नाही.

अखेर सुमारे तीन आठवडे चाललेल्या या चर्चांचा कोणताही ठोस निष्कर्ष निघाला नाही आणि क्रिप्स मोहिम पूर्णतः अपयशी ठरली. या अपयशामागे प्रस्तावांतील अंतर्गत विरोधाभास, ब्रिटिश सत्तेची अनिश्चित भूमिका आणि भारतीय राजकीय पक्षांतील मतभेद ही प्रमुख कारणे होती. या मोहिमेचा सर्वात महत्त्वाचा परिणाम असा झाला की, भारतातील ब्रिटिश सरकार आणि विविध राजकीय पक्ष यांच्यातील दरी अधिकच वाढली. परिणामी, पुढील काळातील स्वातंत्र्यलढ्याला अधिक तीव्रता प्राप्त झाली आणि घटनात्मक बदलांची प्रक्रिया नव्या टप्प्यात प्रवेशली.

भारत छोडो ठराव

क्रिप्स मोहिमेच्या अपयशानंतर भारतातील राजकीय परिस्थिती अधिकच ताणली गेली. ब्रिटिश सत्ताधाऱ्यांनी घटनात्मक प्रश्नांवर कोणताही ठोस तोडगा काढण्याची तयारी न दाखवल्यामुळे भारतीय राजकीय पक्षांमध्ये असंतोष वाढू लागला. या पार्श्वभूमीवर ऑगस्ट १९४२ मध्ये मुंबई येथे अखिल भारतीय काँग्रेस समितीची बैठक घेण्यात आली. या बैठकीत देशाच्या राजकीय भवितव्याचा गंभीरपणे विचार करण्यात आला आणि ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध ठोस व निर्णायक भूमिका घेण्याची गरज अधोरेखित करण्यात आली.

या बैठकीपूर्वीच Mahatma Gandhi यांनी आपल्या लेखनातून आणि भाषणातून ब्रिटिशांनी भारत सोडावा, अशी स्पष्ट भूमिका मांडली होती. त्यांच्या मते, भारताच्या स्वातंत्र्याशिवाय ना देशाची प्रगती शक्य होती, ना जागतिक शांतता व लोकशाही मूल्यांची स्थापना. हाच विचार पुढे समितीने मंजूर केलेल्या ठरावात स्पष्टपणे व्यक्त झाला.

या ठरावानुसार भारतातील ब्रिटिश सत्तेचा तात्काळ अंत होणे ही केवळ भारतासाठीच नव्हे, तर जागतिक स्वातंत्र्याच्या चळवळीच्या यशासाठीही अत्यावश्यक बाब असल्याचे नमूद करण्यात आले. ब्रिटिश सत्तेच्या सातत्यामुळे भारताची राजकीय, आर्थिक व लष्करी क्षमता कमी होत असून, त्यामुळे देश स्वतःचे संरक्षण करण्यासही कमी समर्थ बनत आहे, असे ठरावात स्पष्ट करण्यात आले. यावरून भारतीय नेतृत्वाची स्वतंत्र व स्वावलंबी राष्ट्राची स्पष्ट कल्पना दिसून येते.

या ठरावात केवळ भारताच्या स्वातंत्र्याची मागणी करण्यात आली नाही, तर आशियातील इतर वसाहतग्रस्त देशांच्या स्वातंत्र्यालाही पाठिंबा देण्यात आला. बर्मा, मलाया, इंडो-चायना, डच वसाहती, इराण आणि इराक यांसारख्या देशांनाही परकीय सत्तेतून मुक्तता मिळावी, असा दृष्टिकोन व्यक्त करण्यात आला. यामुळे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याला व्यापक आंतरराष्ट्रीय परिमाण प्राप्त झाले.

याशिवाय, जागतिक शांतता, सुरक्षितता आणि सुव्यवस्थित प्रगतीसाठी स्वतंत्र राष्ट्रांचा महासंघ आवश्यक असल्याची कल्पनाही या ठरावात मांडण्यात आली. स्वतंत्र भारत अशा महासंघात समानतेच्या आधारावर सहभागी होईल आणि आंतरराष्ट्रीय समस्यांच्या समाधानासाठी सहकार्य करेल, अशी भूमिका स्पष्ट करण्यात आली. यामुळे भारतीय नेतृत्वाचा दृष्टिकोन केवळ राष्ट्रीय मर्यादांपुरता न राहता जागतिक पातळीवर विस्तारित झालेला दिसतो.

या ठरावाच्या स्वीकृतीनंतर ब्रिटिश सरकारने तात्काळ कठोर पावले उचलली. महात्मा गांधी यांच्यासह काँग्रेसचे प्रमुख नेते अटक करण्यात आले आणि काँग्रेसच्या सर्व संघटनांवर बंदी घालण्यात आली. या अटकसत्रामुळे देशभरात तीव्र जनआंदोलन उसळले, ज्याला पुढे 'भारत छोडो आंदोलन' म्हणून ओळख मिळाली. या आंदोलनाने ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध व्यापक असंतोष व्यक्त केला आणि प्रशासनाच्या युद्धप्रयत्नांनाही मोठा अडथळा निर्माण केला. तथापि, ब्रिटिशांनी हे आंदोलन कठोर दडपशाहीच्या माध्यमातून नियंत्रित केले.

या काळात प्रशासनातही काही बदल झाले. Lord Wavell यांनी ऑक्टोबर १९४३ मध्ये गव्हर्नर जनरल पदाची सूत्रे स्वीकारली. त्यांच्या पूर्वसुरींच्या कार्यकाळात अखिल भारतीय संघराज्याची कल्पना साकार होण्याची अपेक्षा होती; मात्र ती प्रत्यक्षात येऊ शकली नाही. उलट, त्या कालखंडात घटनात्मक प्रगतीला अपेक्षित गती मिळाली नाही आणि राजकीय तणाव अधिकच वाढला.

दरम्यान, १९४५ मध्ये युरोपमध्ये मित्रराष्ट्रांचा विजय निश्चित झाला आणि युद्धाचा शेवट जवळ आला. या काळात काँग्रेसचे बहुतेक नेते तुरुंगातच होते. तरीही, काही इतर नेत्यांनी सरकार आणि काँग्रेस यांच्यात समन्वय साधण्याचे प्रयत्न केले; परंतु ते निष्फळ ठरले. परिणामी, राजकीय अडथळयांची स्थिती कायम राहिली.

या कालखंडात काही महत्त्वाच्या राजकीय घडामोडीही घडल्या. गव्हर्नर जनरलच्या कार्यकारिणीमध्ये भारतीय सदस्यांची संख्या वाढविण्यात आली. तसेच, साम्यवादी पक्षावरील बंदी उठविण्यात आली, कारण त्यांनी युद्धप्रयत्नांना पाठिंबा दिला होता. दुसरीकडे, All-India Muslim League या पक्षाने आपले राजकीय स्थान अधिक बळकट केले आणि विविध प्रांतांमध्ये आपला प्रभाव वाढवला. या बदलांचा पुढील घटनात्मक विकासावर दूरगामी परिणाम झाला.

भारत छोडो ठराव आणि त्यानंतरच्या घडामोडींनी भारताच्या घटनात्मक इतिहासात एक निर्णायक टप्पा निर्माण केला. या आंदोलनामुळे स्वातंत्र्यलढ्याला नवी ऊर्जा मिळाली आणि ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध जनतेचा विरोध अधिक संघटित व तीव्र झाला. परिणामी, भारताच्या स्वातंत्र्याच्या दिशेने घटनात्मक प्रक्रियेला एक नवा वेग प्राप्त झाला.

सिमला परिषद

१९४५ च्या जून महिन्यात भारताच्या घटनात्मक प्रश्नांवर तोडगा काढण्याच्या उद्देशाने एक महत्त्वपूर्ण राजकीय उपक्रम हाती घेण्यात आला. त्या काळातील गव्हर्नर जनरल लॉर्ड वेव्हेल यांनी रेडिओ प्रसारणाद्वारे भारताला स्वशासनाच्या दिशेने नेण्याचा मानस व्यक्त केला. या पार्श्वभूमीवर चर्चेला पोषक वातावरण निर्माण व्हावे म्हणून त्यांनी काँग्रेसच्या प्रमुख नेत्यांची सुटका करण्याची घोषणा केली. तसेच, सर्व पक्षांच्या प्रतिनिधींना एकत्र आणण्यासाठी २५ जून १९४५ रोजी सिमला येथे सर्वपक्षीय परिषद बोलावण्यात येणार असल्याचे जाहीर करण्यात आले.

या परिषदेसाठी विविध राजकीय पक्षांचे, प्रांतीय सरकारांचे, तसेच अल्पसंख्याक गटांचे प्रतिनिधी आमंत्रित करण्यात आले होते. महात्मा गांधी आणि मोहम्मद अली जिना यांसारखे प्रमुख नेतेही या परिषदेत सहभागी झाले. या परिषदेचा मुख्य उद्देश म्हणजे देशातील संघटित राजकीय मतांचे प्रतिनिधित्व करणारी नवीन कार्यकारिणी परिषद स्थापन करण्यासाठी मार्ग शोधणे हा होता. या प्रस्तावित कार्यकारिणीला तात्पुरते स्वरूप असणार असून, भविष्यातील अंतिम घटनात्मक तोडग्यावर त्याचा परिणाम होणार नाही, असे स्पष्ट करण्यात आले.

परिषद नियोजित वेळेनुसार सुरू झाली आणि चार दिवस चालली. या दरम्यान विविध मुद्द्यांवर सविस्तर चर्चा करण्यात आली. लॉर्ड वेव्हेल यांनी स्पष्ट केले की, ब्रिटिश सरकारसमोर त्यांची काही ठरावीक जबाबदाऱ्या आहेत. त्यानुसार कार्यकारिणी परिषदेत हिंदू आणि मुस्लिम सदस्यांची संख्या जवळजवळ समान ठेवली जाईल, सदस्यांची निवड करण्यामध्ये गव्हर्नर जनरलची भूमिका महत्त्वाची असेल, तसेच ही परिषद एकसंध व समन्वयाने कार्य करेल, अशी अपेक्षा होती. या अटींवर आधारित एक समन्वयात्मक सूत्र शोधण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न परिषदेत करण्यात आला.

मात्र, परिषदेच्या अपयशाचे प्रमुख कारण म्हणजे मुस्लिम प्रतिनिधित्वाचा प्रश्न होय. All-India Muslim League ने कार्यकारिणी परिषदेसाठी मुस्लिम सदस्यांची निवड करण्याचा एकमेव अधिकार स्वतःकडे असावा, अशी मागणी केली. याला काँग्रेसने तीव्र विरोध केला. काँग्रेस ही सर्व भारतीयांची राष्ट्रीय संघटना असल्यामुळे तिला केवळ हिंदूंचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या संघटनेच्या मर्यादेत बांधणे मान्य नव्हते. काँग्रेसचे अध्यक्ष मौलाना आझाद यांनी स्पष्ट केले की, कोणताही तात्पुरता तोडगा स्वीकारताना काँग्रेसच्या राष्ट्रीय स्वरूपाला बाधा पोहोचणार नाही, याची खात्री असणे आवश्यक आहे.

या मतभेदांमुळे कोणताही ठोस निर्णय होऊ शकला नाही. लॉर्ड वेव्हेल यांनी कोणत्याही पक्षावर तोडगा लादण्यास असमर्थता व्यक्त केली आणि अखेरीस परिषद निष्फळ ठरली. या अपयशामुळे भारतीय राजकारणातील मतभेद अधिकच तीव्र झाले. जरी काही प्रमाणात भारतीय राष्ट्रवादाची बाजू मजबूत झाल्याचे दिसत असले, तरी प्रत्यक्षात Muhammad Ali Jinnah यांची राजकीय भूमिका अधिक दृढ झाली आणि देशाच्या विभाजनाची शक्यता अधिक जवळ आली.

सिमला परिषदेच्या अपयशानंतर भारतातील राजकीय परिस्थितीत महत्त्वपूर्ण बदल घडले. ब्रिटनमध्ये झालेल्या सार्वत्रिक निवडणुकीत कामगार पक्षाचा विजय झाला, ज्यामुळे भारताबाबत अधिक सहानुभूतीपूर्ण धोरणाची अपेक्षा निर्माण झाली. त्याचवेळी जपानच्या शरणागतीमुळे द्वितीय महायुद्धाचा शेवट जवळ आला आणि त्यामुळे भारतातील प्रश्नांसाठी तात्पुरत्या उपाययोजनांऐवजी अंतिम तोडग्याची गरज अधोरेखित झाली.

यानंतर भारतात निवडणुका घेण्याची घोषणा करण्यात आली. या निवडणुकांमध्ये Indian National Congress ला मोठे यश मिळाले, तर All-India Muslim League नेही काही प्रांतांमध्ये आपले स्थान मजबूत केले. या निवडणुकांमुळे भारतीय राजकारणातील द्विपक्षीय स्पर्धा अधिक स्पष्ट झाली.

या सर्व घडामोडींनंतर ब्रिटिश सरकारने पुढील घटनात्मक तोडग्यासाठी नवीन योजना आखण्याचा निर्णय घेतला. त्यानुसार १९४६ मध्ये मंत्रिमंडळ मिशन भारतात पाठविण्यात येणार असल्याची घोषणा करण्यात आली. या निर्णयामुळे भारताच्या घटनात्मक विकास प्रक्रियेला नवा टप्पा प्राप्त झाला आणि स्वातंत्र्याकडे वाटचाल अधिक वेगाने सुरू झाली.

कॅबिनेट मिशन योजना

द्वितीय महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर भारताच्या घटनात्मक प्रश्नांचा अंतिम तोडगा काढण्यासाठी ब्रिटिश सरकारने एक महत्त्वपूर्ण पाऊल उचलले. त्यानुसार तीन सदस्यीय मंत्रिमंडळ मिशन २४ मार्च १९४६ रोजी नवी दिल्ली येथे आले. भारतात आल्यानंतर त्यांनी तात्काळ गव्हर्नर जनरल Lord Wavell यांच्यासह विविध राजकीय पक्षांच्या नेत्यांशी चर्चा सुरू केली. या चर्चांचा कालावधी सुमारे सात आठवडे चालला आणि त्यामध्ये महात्मा गांधी, जवाहरलाल नेहरू, सरदार वल्लभभाई पटेल, मोहम्मद अली जिन्ना, भीमराव रामजी आंबेडकरयांसह अनेक महत्त्वाच्या नेत्यांचा सहभाग होता. या चर्चांद्वारे काँग्रेस आणि मुस्लिम लीग यांच्यात समन्वय साधण्याचा प्रयत्न करण्यात आला; मात्र पूर्वीच्या प्रयत्नांप्रमाणेच हा प्रयत्नही यशस्वी ठरला नाही.

तथापि, मिशनने आपल्याला शक्य तितका संतुलित आणि व्यवहार्य तोडगा मांडण्याचा प्रयत्न केला. १६ मे १९४६ रोजी त्यांनी आपल्या प्रस्तावांची घोषणा केली, जी पुढे 'मंत्रिमंडळ मिशन योजना' म्हणून ओळखली जाऊ लागली. या योजनेत भारताच्या घटनात्मक भवितव्याचा आराखडा मांडण्यात आला होता.

या योजनेचे स्वरूप तीन प्रमुख भागांमध्ये विभागले जाऊ शकते. प्रथम, देशाच्या विभाजनाच्या मागणीचा विचार; दुसरे, तात्पुरत्या सरकारची स्थापना; आणि तिसरे, दीर्घकालीन घटनात्मक तोडगा. मुस्लिम लीगने मांडलेल्या पाकिस्तान या स्वतंत्र राष्ट्राच्या निर्मितीच्या मागणीचा मिशनने सखोल विचार केला. या मागणीनुसार आसाम, बंगाल, पंजाब, सिंध, उत्तर-पश्चिम सीमाप्रांत आणि बलुचिस्तान या प्रांतांचा समावेश असलेले स्वतंत्र राष्ट्र निर्माण करण्याचा प्रस्ताव होता. परंतु मिशनने हा प्रस्ताव नाकारला. कारण या प्रांतांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर इतर धर्मीय लोकसंख्याही होती आणि त्यामुळे अल्पसंख्याकांचा प्रश्न सुटण्याऐवजी अधिक गुंतागुंतीचा होण्याची शक्यता होती.

याशिवाय, केवळ मुस्लिम बहुल भागांचा समावेश असलेला पर्यायी प्रस्तावही व्यवहार्य ठरणार नाही, असे मिशनने नमूद केले. विशेषतः पंजाब आणि बंगाल या प्रांतांचे विभाजन करावे लागेल, ज्यामुळे तेथील सामाजिक आणि राजकीय समतोल बिघडेल. तसेच प्रशासन, अर्थव्यवस्था आणि संरक्षण या दृष्टीनेही स्वतंत्र पाकिस्तान राज्य निर्माण करणे अवघड ठरेल, असे मत व्यक्त करण्यात आले. त्यामुळे देशाचे विभाजन टाळण्याच्या भूमिकेवर मिशन ठाम राहिले.

दीर्घकालीन तोडग्यासाठी मिशनने एक संघात्मक व्यवस्था सुचविली. त्यानुसार संपूर्ण भारताचा एक संघ तयार करण्यात यावा, ज्यामध्ये ब्रिटिश भारत आणि संस्थाने यांचा समावेश असेल. या संघाकडे संरक्षण, परराष्ट्र व्यवहार आणि दळणवळण यांसारखे मर्यादित विषय असतील. उर्वरित सर्व अधिकार प्रांतांकडे सोपवले जातील. यामुळे केंद्र आणि प्रांत यांच्यात सत्तेचे संतुलन राखण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.

या योजनेनुसार प्रांतांना गट तयार करण्याचे स्वातंत्र्य देण्यात आले होते. प्रत्येक गटाला स्वतंत्र कार्यकारिणी आणि विधिमंडळ असू शकणार होते. तसेच प्रत्येक गटाला आपल्या अधिकारक्षेत्रातील विषय ठरवण्याचे स्वातंत्र्य असेल. ही व्यवस्था विविध प्रांतांमधील सांस्कृतिक व धार्मिक भिन्नता लक्षात घेऊन तयार करण्यात आली होती.

घटनानिर्मितीसाठी एक घटनासभा स्थापन करण्याचा प्रस्तावही या योजनेत होता. या सभेची निवड अप्रत्यक्ष पद्धतीने करण्यात येणार होती. प्रत्येक प्रांताला त्याच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात जागा देण्यात येणार होती आणि विविध समुदायांना त्यांच्या लोकसंख्येनुसार प्रतिनिधित्व मिळणार होते. या प्रतिनिधींनी एकत्र येऊन नवी राज्यघटना तयार करायची होती.
घटनासभेला तीन गटांमध्ये विभागण्याची तरतूद करण्यात आली होती. प्रत्येक गटाला आपल्या प्रांतांची राज्यघटना ठरवण्याचा अधिकार देण्यात आला होता. त्यानंतर सर्व गट एकत्र येऊन संघाची अंतिम राज्यघटना निश्चित करणार होते. तसेच सत्तांतरानंतर ब्रिटनशी काही बाबींवर करार करण्याची तरतूदही करण्यात आली होती.

कॅबिनेट मिशन योजना ही भारताच्या घटनात्मक प्रश्नांवर एक व्यापक आणि संतुलित तोडगा मांडण्याचा प्रयत्न होता. जरी या योजनेत देशाचे एकत्रित अस्तित्व टिकवण्याचा प्रयत्न दिसून येतो, तरी तिच्या अंमलबजावणीत अनेक अडचणी निर्माण झाल्या. तरीसुद्धा, या योजनेने भारताच्या स्वातंत्र्याच्या दिशेने घटनात्मक प्रक्रियेला निर्णायक चालना दिली आणि पुढील घटनात्मक घडामोडींसाठी आधारभूमी तयार केली.

कॅबिनेट मिशन योजनेचा अल्पकालीन भाग व त्यावरील प्रतिक्रिया

मंत्रिमंडळ मिशनच्या योजनेत अल्पकालीन उपाययोजनांचाही समावेश करण्यात आला होता. या योजनेनुसार, घटनानिर्मितीची प्रक्रिया सुरू असताना देशाचे प्रशासन सुरळीत चालू ठेवण्यासाठी तात्काळ एक हंगामी सरकार स्थापन करण्याची कल्पना मांडण्यात आली होती. या हंगामी सरकारमध्ये सर्व प्रमुख राजकीय पक्षांचा सहभाग असावा, अशी अपेक्षा व्यक्त करण्यात आली होती, जेणेकरून प्रशासनाला व्यापक लोकाधार मिळू शकेल. विशेष म्हणजे या सरकारमधील सर्व खातेभार भारतीयांच्या हाती देण्याचा प्रस्ताव होता, ज्यामुळे भारतीयांना प्रत्यक्ष शासनाचा अनुभव मिळावा आणि सत्तांतरासाठी आवश्यक तयारी होऊ शकेल. या प्रक्रियेत ब्रिटिश सरकारने पूर्ण सहकार्य देण्याचे आश्वासनही दिले होते.

या योजनेच्या शेवटी मिशनने भारताच्या भविष्यासंदर्भात आशावादी भूमिका व्यक्त केली. स्वतंत्र भारताने ब्रिटिश राष्ट्रकुलात राहण्याचा निर्णय घेतला तर ते स्वागतार्ह ठरेल, अशी अपेक्षा त्यांनी व्यक्त केली; परंतु हा निर्णय पूर्णपणे भारतीयांच्या स्वेच्छेवर अवलंबून असेल, हेही त्यांनी स्पष्ट केले. भारताने कोणताही मार्ग स्वीकारला तरी तो जगातील प्रगत राष्ट्रांच्या पंक्तीत उभा राहील आणि त्याचे भवितव्य उज्ज्वल असेल, असा विश्वास त्यांनी व्यक्त केला.

कॅबिनेट मिशनच्या प्रस्तावांचा विविध राजकीय पक्षांनी सखोल विचार केला. एकूणच या योजनेबाबत सकारात्मक वातावरण निर्माण झाले असले, तरी प्रत्येक पक्षाने आपल्या भूमिकेनुसार काही आक्षेपही नोंदविले. Indian National Congress ने विशेषतः प्रांतांच्या गटांच्या संकल्पनेला विरोध दर्शविला. त्यांच्या मते, ही संकल्पना देशाच्या एकात्मतेस बाधा आणणारी ठरू शकते. दुसरीकडे All-India Muslim League ने पाकिस्तानच्या स्वतंत्र सार्वभौम राष्ट्राच्या मागणीचा त्याग न केल्यामुळे त्यांच्या दृष्टिकोनातून ही योजना अपुरी वाटत होती. तसेच शीख समाजालाही गट 'ब' मधील मुस्लिम बहुल प्रांतांमध्ये स्वतःच्या सुरक्षिततेबाबत चिंता वाटत होती.

६ जून १९४६ रोजी मुस्लिम लीगच्या परिषदेत या योजनेला काही अटींसह मान्यता देण्यात आली. त्यानंतर काँग्रेस कार्यकारिणीनेही या योजनेचा विचार करून घटनासभेत सहभागी होण्याचा निर्णय घेतला; मात्र प्रांतांच्या गटांच्या संकल्पनेबाबत त्यांनी स्पष्ट असहमती व्यक्त केली. तसेच हंगामी सरकारमध्ये सहभागी होण्याबाबत काँग्रेसने अशी अट घातली की, सदस्यांची निवड करताना त्याच्या राष्ट्रीय आणि धर्मनिरपेक्ष स्वरूपाची जाणीव ठेवली जावी.

२९ जून १९४६ रोजी मंत्रिमंडळ मिशन भारतातून परतले तेव्हा देशातील राजकीय परिस्थिती अजूनही अनिश्चित होती. त्यामुळे ही मोहीम पूर्णपणे यशस्वी ठरली असे म्हणणे कठीण होते. तरीही काही महत्त्वपूर्ण सकारात्मक परिणाम दिसून आले. प्रथम, भारताच्या भवितव्याचा प्रश्न केवळ सैद्धांतिक चर्चांपुरता मर्यादित न राहता प्रत्यक्ष वास्तवाच्या पातळीवर आला. दुसरे म्हणजे ब्रिटनमधील सत्ताधाऱ्यांनी भारतातून शक्य तितक्या लवकर माघार घेण्याची तयारी दर्शविली. तिसरे म्हणजे काँग्रेस आणि मुस्लिम लीग या दोन्ही प्रमुख पक्षांनी दीर्घकालीन योजनेला काही अटींसह मान्यता दिली होती.

६ जून १९४६ रोजी मुंबई येथे झालेल्या अखिल भारतीय काँग्रेस समितीच्या बैठकीत मंत्रिमंडळ मिशन योजनेला मान्यता देण्यात आली. मात्र त्या वेळी काँग्रेसचे अध्यक्ष असलेले जवाहरलाल नेहरू यांनी आपल्या भाषणात स्पष्ट केले की, काँग्रेस कोणत्याही योजनेला बांधील नाही. त्यांच्या मते, काँग्रेस फक्त घटनासभेत सहभागी होऊन स्वतंत्र, एकसंध आणि लोकशाही भारताची राज्यघटना तयार करण्यासाठी कार्य करेल. त्यांनी प्रांतांच्या गटांची संकल्पना स्वीकारण्यास नकार दिला.

काँग्रेस नेत्यांच्या या विधानांचा तीव्र परिणाम झाला. मोहम्मद अली जिना यांनी या भूमिकेला योजनेच्या मूलभूत तत्त्वांचा नकार म्हणून पाहिले आणि ब्रिटिश सरकारकडून स्पष्टीकरण मागितले. जरी ब्रिटिश सत्ताधाऱ्यांनी योजनेतील गट संकल्पनेचे महत्त्व अधोरेखित केले, तरीही जिन्ना समाधानी झाले नाहीत.

परिणामी, २७ जुलै १९४६ रोजी मुंबई येथे झालेल्या मुस्लिम लीगच्या बैठकीत त्यांनी आपली पूर्वीची भूमिका बदलत मंत्रिमंडळ मिशन योजना पूर्णतः नाकारली. याचवेळी त्यांनी स्वतंत्र पाकिस्तानच्या मागणीचा पुनरुच्चार केला आणि पुढील राजकीय धोरण ठरवण्याचा निर्णय घेतला. कॅबिनेट मिशन योजना ही भारताच्या घटनात्मक विकासाच्या दृष्टीने एक महत्त्वपूर्ण टप्पा ठरली असली, तरी तिच्या अंमलबजावणीत राजकीय मतभेद आणि परस्पर अविश्वास यांमुळे अडथळे निर्माण झाले. या प्रक्रियेमुळे देशातील राजकीय ध्रुवीकरण अधिक तीव्र झाले आणि पुढील घटनात्मक घडामोडींना निर्णायक दिशा मिळाली.

हंगामी सरकार, घटनासभा आणि सत्तांतराकडे वाटचाल

प्रस्तावित घटनासभेसाठी निवडणुका सर्व प्रांतांत पूर्ण झाल्यानंतर भारतातील राजकीय परिस्थिती अधिक स्पष्ट झाली. या निवडणुकांमध्ये Indian National Congress आणि All-India Muslim League या दोन्ही प्रमुख पक्षांनी आपापल्या प्रभावक्षेत्रात जवळजवळ सर्व जागांवर विजय मिळवला. यामुळे देशातील राजकीय ध्रुवीकरण अधिक ठळक झाले. दरम्यान, गव्हर्नर जनरल लॉर्ड वेव्हेल यांनी विविध पक्षांच्या नेत्यांशी चर्चा करून हंगामी सरकार स्थापन करण्याचे प्रयत्न सुरू ठेवले.

या चर्चांसाठी चौदा सदस्यीय कार्यकारिणीचा प्रस्ताव मांडण्यात आला होता. त्यामध्ये सहा काँग्रेस प्रतिनिधी (यामध्ये अनुसूचित जातीचा एक प्रतिनिधी), पाच मुस्लिम लीग प्रतिनिधी आणि तीन अल्पसंख्याकांचे प्रतिनिधी यांचा समावेश असणार होता. तथापि, मुस्लिम लीगचे नेते मोहम्मद अली जिना यांनी हा प्रस्ताव नाकारला. त्यामुळे गव्हर्नर जनरलने काँग्रेसला स्वतंत्रपणे हंगामी सरकार स्थापन करण्याचे आमंत्रण दिले, जे काँग्रेसने स्वीकारले.

२ सप्टेंबर १९४६ रोजी भारताच्या इतिहासात प्रथमच लोकप्रतिनिधींनी बनलेले हंगामी सरकार अस्तित्वात आले. या सरकारमध्ये जवाहरलाल नेहरू, सरदार वल्लाभाई पटेल, राजेंद्र प्रसाद, सी. राजगोपालाचारी यांसारख्या राष्ट्रीय नेत्यांचा समावेश होता. नेहरू यांनी या कार्यकारिणीचे उपाध्यक्षपद स्वीकारले. ही घटना ब्रिटिश सत्तेखालील दोन शतकांच्या कालखंडात प्रथमच भारतीयांच्या हातात प्रत्यक्ष प्रशासन देणारी ठरली.तथापि, या घडामोडींमुळे देशातील सांप्रदायिक तणाव वाढला. मुस्लिम लीगने 'प्रत्यक्ष कृती'चा मार्ग स्वीकारला, ज्यामुळे कोलकाता आणि इतर शहरांमध्ये भीषण दंगली उसळल्या. हजारो लोकांचा जीव गेला आणि देशातील परिस्थिती अत्यंत अस्थिर बनली. या पार्श्वभूमीवर Lord Wavell यांनी मुस्लिम लीगला हंगामी सरकारमध्ये सहभागी करून घेण्याचा प्रयत्न केला. सुमारे सहा आठवड्यांच्या चर्चेनंतर ऑक्टोबर १९४६ मध्ये मुस्लिम लीगने या सरकारमध्ये प्रवेश केला.मात्र, हंगामी सरकार प्रभावीपणे कार्य करू शकले नाही. याचे प्रमुख कारण म्हणजे मुस्लिम लीगची असहकार्याची भूमिका होय. त्यांनी सरकारमध्ये सहभाग घेतला असला, तरी एकसंध आणि समन्वयात्मक कार्यपद्धती स्वीकारण्यास ते तयार नव्हते. त्यांच्या कृतीतून काँग्रेसच्या कार्यात अडथळे निर्माण करण्याची प्रवृत्ती दिसून आली. त्यामुळे शासनकारभारात स्थैर्य निर्माण होऊ शकले नाही. ९ डिसेंबर १९४६ रोजी घटनासभेची पहिली बैठक झाली; परंतु मुस्लिम लीगने या बैठकीवर बहिष्कार टाकला. त्यामुळे घटनानिर्मितीची प्रक्रिया सुरुवातीपासूनच अपूर्ण स्वरूपात सुरू झाली. याच काळात देशाच्या विविध भागांमध्ये सांप्रदायिक दंगली सुरूच होत्या, ज्यामुळे राजकीय तोडगा काढणे अधिक कठीण बनले.या अडचणींचा निराकरण करण्यासाठी ब्रिटिश सरकारने दोन्ही प्रमुख पक्षांच्या नेत्यांना लंडन येथे चर्चेसाठी आमंत्रित केले. या

चर्चांमध्येही कोणताही ठोस तोडगा निघू शकला नाही. परिणामी, काँग्रेस आणि मुस्लिम लीग या दोन्ही पक्षांनी आपापल्या भूमिकांवर ठाम राहण्याचा निर्णय घेतला आणि राजकीय तणाव अधिकच वाढला.या पार्श्वभूमीवर २० फेब्रुवारी १९४७ रोजी ब्रिटनचे पंतप्रधान क्लीमेंट एटली यांनी महत्त्वपूर्ण घोषणा केली. त्यांनी जाहीर केले की, जून १९४८ पर्यंत भारतात सत्तेचे शांततापूर्ण हस्तांतरण करण्यात येईल. जर भारतीय राजकीय पक्षांमध्ये एकमत झाले नाही, तर सत्तेचे हस्तांतरण कोणत्या पद्धतीने करायचे याचा निर्णय ब्रिटिश सरकार स्वतः घेईल, असेही त्यांनी स्पष्ट केले.याचवेळी गव्हर्नर जनरल म्हणून Lord Mountbatten यांची नियुक्ती करण्यात आली. त्यांच्यावर भारतातील सत्तांतराची प्रक्रिया यशस्वीपणे पूर्ण करण्याची जबाबदारी सोपविण्यात आली. ते २२ मार्च १९४७ रोजी भारतात आले तेव्हा देशातील परिस्थिती अत्यंत गंभीर आणि अनिश्चित होती. सांप्रदायिक तणाव शिगेला पोहोचला होता आणि प्रशासनातील विविध घटकांमध्येही मतभेद स्पष्टपणे दिसून येत होते.
या कालखंडातील घटनांनी भारताच्या घटनात्मक विकास प्रक्रियेला निर्णायक दिशा दिली. हंगामी सरकारची स्थापना, घटनासभेची सुरुवात आणि सत्तांतराच्या प्रक्रियेची घोषणा या सर्व घडामोडींनी भारताच्या स्वातंत्र्याकडे वाटचाल अधिक वेगाने सुरू केली; परंतु त्याचवेळी देशाच्या विभाजनाची शक्यता अधिकच तीव्र झाली.

माउंटबॅटन योजना

भारताचे शेवटचे गव्हर्नर जनरल लॉर्ड माउंटबॅटन २२ मार्च १९४७ रोजी भारतात आल्यानंतर त्यांनी घटनात्मक प्रश्नांचा अंतिम तोडगा काढण्यासाठी तात्काळ प्रयत्न सुरू केले. सुरुवातीला त्यांनी मंत्रिमंडळ मिशन योजनेच्या आधारे सर्व पक्षांमध्ये एकमत निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी विविध राजकीय नेत्यांशी सखोल चर्चा केली; मात्र विशेषतः जिना आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांशी झालेल्या चर्चांमधून हे स्पष्ट झाले की, एकसंघ भारताचा तोडगा काढणे अत्यंत कठीण झाले आहे. या परिस्थितीमुळे माउंटबॅटन यांनी आपले लक्ष पर्यायी योजनेकडे वळवले. ही योजना २० फेब्रुवारी १९४७ रोजी ब्रिटनचे पंतप्रधान क्लीमेंट एटली यांनी जाहीर केलेल्या धोरणावर आधारित होती. या योजनेनुसार, पंजाब आणि बंगाल या प्रांतांतील हिंदू आणि मुस्लिम बहुल भागांतील प्रतिनिधींना विभाजनाबाबत मतदान करण्याचा अधिकार देण्यात येणार होता. जर या प्रांतांतील प्रतिनिधींनी विभाजनास मान्यता दिली, तर संबंधित प्रांतांचे विभाजन करण्यात येईल. तसेच आसाममधील सिल्हेट या मुस्लिम बहुल जिल्ह्यास इच्छेनुसार मुस्लिम प्रांतात सामील होण्याचा पर्याय देण्यात येणार होता.याशिवाय उत्तर-पश्चिम सीमाप्रांतामध्ये जनमत चाचणी घेऊन तेथील जनतेची भूमिका निश्चित करण्याची तरतूद करण्यात आली होती. या सर्व प्रक्रियेमुळे देशाच्या विभाजनाचा निर्णय भारतीय जनतेवर सोपविण्यात आला. त्यामुळे विभाजनाची जबाबदारी थेट भारतीय समाजावर येत असल्याचे दिसून येते.ही योजना पुढे देशाच्या विभाजनाचा आधार ठरली. जरी विविध राजकीय पक्षांनी सुरुवातीला अनिच्छेने ही योजना स्वीकारली, तरी परिस्थितीची अपरिहार्यता लक्षात घेता त्यांनी त्यास मान्यता दिली. काँग्रेस नेत्यांनीही १९४७ च्या सुरुवातीला विभाजन अपरिहार्य असल्याचे मान्य केले होते. त्यांनी असे स्पष्ट केले की, जर काही भाग स्वतंत्र होण्याचा आग्रह धरत असतील, तर त्यांना तसे होऊ द्यावे; परंतु त्याचवेळी इतर भागांवर त्याचा अन्यायकारक परिणाम होऊ नये.

घटनासभेतही या वास्तवाची जाणीव व्यक्त करण्यात आली. एकसंघ भारताची कल्पना प्रत्यक्षात येणे कठीण झाले असून, आवश्यक असल्यास देशाच्या काही भागांसाठी स्वतंत्र राज्यघटना तयार करण्याची तयारी ठेवावी लागेल, असे मत मांडण्यात आले. यामुळे घटनात्मक प्रक्रियेत लवचिकता स्वीकारण्याची गरज अधोरेखित झाली.

दरम्यान, पंजाब, सिंध आणि उत्तर-पश्चिम सीमाप्रांत या भागांमध्ये सांप्रदायिक तणाव अत्यंत तीव्र झाला होता. मोठ्या प्रमाणावर हिंसाचार, जीवितहानी आणि मालमत्तेचे नुकसान होत होते. या अस्थिर परिस्थितीमुळे प्रशासनासमोर गंभीर आव्हान निर्माण झाले. या परिस्थितीवर नियंत्रण मिळवण्यासाठी आणि शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी माउंटबॅटन यांनी आपल्या योजनेची अंमलबजावणी जलदगतीने करण्याचा निर्णय घेतला. यानुसार भारतीय नेत्यांशी पुन्हा चर्चा करून आणि ब्रिटिश सरकारशी सल्लामसलत करून देशाचे विभाजन करून दोन स्वतंत्र राष्ट्रांची निर्मिती करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. त्यानुसार भारत आणि पाकिस्तान

या दोन स्वतंत्र राष्ट्रांना तात्काळ स्वायत्त अधिराज्याचा दर्जा देण्याचे ठरविण्यात आले. तसेच सत्तांतराची प्रक्रिया गतीमान करून १५ ऑगस्ट १९४७ ही तारीख निश्चित करण्यात आली.

३ जून १९४७ रोजी या योजनेची अधिकृत घोषणा करण्यात आली. या निर्णयामुळे भारताच्या घटनात्मक विकास प्रक्रियेत एक ऐतिहासिक टप्पा गाठला गेला. जरी या प्रक्रियेमुळे स्वातंत्र्य मिळाले, तरी त्याचवेळी देशाचे विभाजन आणि त्यातून उद्भवलेले सामाजिक व राजकीय परिणाम अत्यंत गंभीर स्वरूपाचे होते. त्यामुळे माउंटबॅटन योजना ही भारताच्या घटनात्मक इतिहासातील एक निर्णायक, पण वेदनादायक वळणबिंदू ठरते.

भारतीय स्वातंत्र्य कायदा, १९४७

द्वितीय महायुद्धानंतर भारताच्या घटनात्मक प्रक्रियेचा अंतिम टप्पा म्हणून १९४७ मध्ये भारतीय स्वातंत्र्य कायदा अस्तित्वात आला. ४ जुलै १९४७ रोजी हा विधेयक ब्रिटिश संसदेच्या खालच्या सभागृहात मांडण्यात आला आणि अवघ्या पंधरवड्यात दोन्ही सभागृहांनी त्यास मंजुरी दिली. या कायद्यामुळे १५ ऑगस्ट १९४७ पासून भारतातील ब्रिटिश सत्तेचा अधिकृत अंत झाला आणि भारत व पाकिस्तान या दोन स्वतंत्र अधिराज्यांची स्थापना करण्यात आली. या दोन्ही नव्या राष्ट्रांना ब्रिटिश राष्ट्रकुलापासून वेगळे होण्याचा अधिकारही प्रदान करण्यात आला. ब्रिटनचे पंतप्रधान क्लीमेंट एटली यांनी या कायद्याचे स्वरूप स्पष्ट करताना असे नमूद केले की, हा कायदा भारतासाठी सविस्तर राज्यघटना ठरवणारा नसून, भारत आणि पाकिस्तानच्या प्रतिनिधींना स्वतःची राज्यघटना तयार करण्यास सक्षम करणारा आहे. म्हणजेच हा कायदा एक सक्षमकारी स्वरूपाचा असून, सत्तांतराची प्रक्रिया सुरळीत पार पाडण्यासाठी आवश्यक चौकट प्रदान करणारा होता. हा कायदा अत्यंत संक्षिप्त आणि सोपा होता. यात केवळ वीस कलमे आणि तीन अनुसूच्या समाविष्ट होत्या; तरीसुद्धा त्यातील तरतुदींनी भारताच्या राजकीय व घटनात्मक भवितव्यावर दूरगामी परिणाम घडवून आणले.

या कायद्याच्या प्रमुख तरतुदींमध्ये सर्वप्रथम १५ ऑगस्ट १९४७ पासून भारत आणि पाकिस्तान या दोन स्वतंत्र अधिराज्यांची स्थापना करण्याची तरतूद करण्यात आली. ब्रिटिश संसद व सरकारकडे असलेले सर्व अधिकार या नव्या राष्ट्रांच्या सरकारांकडे हस्तांतरित करण्यात आले. यामुळे भारतातील ब्रिटिश सत्तेचा औपचारिक आणि कायदेशीर अंत झाला.दुसरी महत्त्वाची तरतूद म्हणजे भारत आणि पाकिस्तानच्या सीमांचे निर्धारण. पंजाब आणि बंगाल या प्रांतांचे विभाजन करण्यासाठी सीमा आयोगाची स्थापना करण्यात आली होती. या आयोगाच्या अध्यक्षपदी रेडक्लिफ यांची नियुक्ती करण्यात आली. आयोगामध्ये एकमत न झाल्यामुळे अंतिम निर्णय अध्यक्षांनी दिलेल्या निवाड्यानुसार करण्यात आला, ज्यामुळे पुढे अनेक सामाजिक आणि राजकीय तणाव निर्माण झाले.

या कायद्याने भारतासाठी असलेले सेक्रेटरी ऑफ स्टेटचे पद आणि त्यांचे सल्लागार यांची व्यवस्था समाप्त करण्यात आली. प्रत्येक अधिराज्यासाठी स्वतंत्र गव्हर्नर जनरलची नियुक्ती करण्याची तरतूद करण्यात आली. हा गव्हर्नर जनरल संबंधित अधिराज्याच्या सल्ल्यानुसार नियुक्त केला जाणार होता आणि तो केवळ घटनात्मक प्रमुख म्हणून कार्य करणार होता. त्याचे पूर्वीचे विशेष अधिकार आणि स्वविवेकाधिकार रद्द करण्यात आले.याचप्रमाणे, प्रत्येक अधिराज्यास स्वतंत्र आणि सार्वभौम विधिमंडळ देण्यात आले. या विधिमंडळांना कायदे करण्याचे पूर्ण अधिकार प्रदान करण्यात आले. १५ ऑगस्ट १९४७ नंतर ब्रिटिश संसदेचे कोणतेही कायदे भारत किंवा पाकिस्तानवर लागू होणार नव्हते. दोन्ही अधिराज्यांच्या घटनासभा या त्यांच्या विधिमंडळांप्रमाणे कार्य करणार होत्या आणि नवीन राज्यघटना लागू होईपर्यंत १९३५ च्या कायद्याच्या सुधारित तरतुदींनुसार प्रशासन चालवले जाणार होते.

प्रांतीय पातळीवर गव्हर्नरांची नियुक्ती संबंधित अधिराज्यांच्या मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्यानुसार केली जाणार होती. गव्हर्नर हे केवळ घटनात्मक प्रमुख म्हणून कार्य करतील आणि मंत्र्यांच्या सल्ल्यानुसार निर्णय घेतील, अशी व्यवस्था करण्यात आली. यामुळे प्रांतीय स्तरावरही लोकशाही पद्धतीला बळकटी मिळाली.

नागरी सेवांबाबतही या कायद्याने महत्त्वपूर्ण बदल केले. सेक्रेटरी ऑफ स्टेटकडून होणाऱ्या नियुक्त्या आणि पदांचे आरक्षण बंद करण्यात आले. सत्तांतरानंतर सेवेत राहणाऱ्या अधिकाऱ्यांच्या सेवा अटी आणि निवृत्तीवेतनाचे हक्क सुरक्षित ठेवण्याची तरतूद करण्यात आली, तसेच इच्छेनुसार सेवा सोडणाऱ्यांना भरपाई देण्याची तरतूदही करण्यात आली.

या कायद्याचा एक अत्यंत महत्त्वाचा परिणाम म्हणजे ब्रिटिश क्राउनचे संस्थानांवरील आधिपत्य समाप्त होणे होय. १५ ऑगस्ट १९४७ पासून संस्थाने स्वतंत्र ठरली आणि त्यांना भारत किंवा पाकिस्तान यांपैकी कोणत्याही राष्ट्रात सामील होण्याचा किंवा स्वतंत्र राहण्याचा पर्याय देण्यात आला. यामुळे भारताच्या एकीकरणाच्या प्रक्रियेस एक नवीन आणि गुंतागुंतीचा टप्पा प्राप्त झाला.

याशिवाय, ब्रिटिश सरकार आणि नव्या अधिराज्यांमधील संबंध राष्ट्रकुल व्यवहार विभागामार्फत चालवले जाणार असल्याची तरतूद करण्यात आली. तसेच इंग्लंडच्या राजाच्या पदव्यातील 'भारताचा सम्राट' हा शब्द वगळण्यात आला, ज्यामुळे भारतावरील ब्रिटिश सत्तेचा शेवट प्रतीकात्मकदृष्ट्याही अधोरेखित झाला.

एकूणच, भारतीय स्वातंत्र्य कायदा १९४७ हा भारताच्या घटनात्मक इतिहासातील एक अत्यंत महत्त्वाचा टप्पा ठरतो. या कायद्याने केवळ ब्रिटिश सत्तेचा अंत केला नाही, तर स्वतंत्र भारताच्या राज्यघटनात्मक विकासासाठी आवश्यक असलेली मूलभूत चौकटही उपलब्ध करून दिली.

कायद्याचे महत्त्व

भारतीय स्वातंत्र्य कायदा १९४७ हा भारतावरील ब्रिटिश सत्तेचा शेवट दर्शविणारा ऐतिहासिक टप्पा ठरला. या कायद्यामुळे दीर्घकाळ चालत आलेल्या ब्रिटिश राजवटीचा अंत झाला आणि स्वतंत्र भारताच्या नव्या युगाची सुरुवात झाली. हा केवळ एक कायदेशीर दस्तऐवज नव्हता, तर अनेक दशकांच्या स्वातंत्र्यलढ्याचा परिपाक होता. ब्रिटनचे पंतप्रधान क्लेमेंट ॲटली यांनी या कायद्याला घटनात्मक प्रक्रियेतील एक परिपूर्ण टप्पा म्हणून संबोधले होते. १९३५ चा कायदा, क्रिप्स मोहिमेतील घोषणा, तसेच पुढील राजकीय घडामोडी या सर्वांचा परिपाक म्हणून हा कायदा अस्तित्वात आला.

हा कायदा म्हणजे भारताच्या स्वातंत्र्याच्या प्रवासातील अंतिम टप्पा होता. ब्रिटिश संसदेने केलेला हा एक महत्त्वपूर्ण आणि ऐतिहासिक निर्णय मानला जातो. काही विचारवंतांच्या मते, हा ब्रिटिश सत्तेचा भारताला दिलेला सन्मानपूर्वक निरोप होता. लॉर्ड सॅम्युअल यांनी या घटनेचे वर्णन "युद्धाशिवाय झालेला शांततेचा करार" असे केले आहे. यामुळे भारत आणि ब्रिटन यांच्यातील संबंधांचे स्वरूपही बदलले आणि ते समानता, परस्पर सद्भावना आणि सहकार्य यांवर आधारित झाले.

स्वातंत्र्याच्या घोषणेने भारतातील दीर्घकालीन दडपशाही, दुःख आणि संघर्षाच्या युगाचा अंत झाला. देशभरात आनंदाचे वातावरण निर्माण झाले आणि जनतेने या ऐतिहासिक क्षणाचे उत्स्फूर्त स्वागत केले. राजेंद्र प्रसाद यांनी या प्रसंगी ब्रिटिश वर्चस्वाचा अंत झाल्याचे नमूद करत भारताच्या नव्या युगाची सुरुवात घोषित केली. तसेच जवाहरलाल नेहरू यांनी मध्यरात्री दिलेल्या भाषणातून स्वातंत्र्याच्या ऐतिहासिक क्षणाचे अत्यंत प्रभावी वर्णन केले, ज्यातून भारताच्या नव्या वाटचालीची दिशा स्पष्ट झाली.

तथापि, या कायद्याने स्वातंत्र्याबरोबरच देशाच्या विभाजनाची वेदनादायक प्रक्रिया देखील घडवून आणली. भारताचे विभाजन हे अत्यंत गुंतागुंतीचे आणि दुःखद परिणाम घडविणारे ठरले. अनेक शतकांपासून सांस्कृतिक व राजकीय एकात्मता अनुभवलेल्या देशाचे विभाजन झाले आणि त्यामुळे व्यापक हिंसाचार, स्थलांतर आणि मानवी हानी झाली. या घटनांनी स्वातंत्र्याच्या आनंदावर एक काळी छाया निर्माण केली. मौलाना अबुल कलाम आझाद यांनी या प्रसंगाचे वर्णन करताना असे नमूद केले की, एका बाजूला आनंदाचा दिवस असताना दुसऱ्या बाजूला तो दुःखाचा दिवस ठरला.

याशिवाय, संस्थानांना स्वतंत्र राहण्याचा दिलेला पर्यायही एक गंभीर घटनात्मक आव्हान ठरू शकला असता. जर संस्थानांनी भारतात विलीन होण्यास नकार दिला असता, तर देशाची एकात्मता धोक्यात आली असती. त्यामुळे नव्या भारतासमोर राष्ट्रीय एकीकरणाचे मोठे आव्हान उभे राहिले होते. तथापि, भारतीय नेतृत्वाने या आव्हानाला धैर्याने सामोरे जात देशाच्या एकात्मतेसाठी महत्त्वपूर्ण प्रयत्न केले.

काही पाश्चिमात्य नेत्यांना असे वाटत होते की भारताचे स्वातंत्र्य टिकणार नाही आणि देश अंतर्गत संघर्षांमुळे पुन्हा अस्थिर बनेल; परंतु भारतीय नेत्यांनी या सर्व अडचणींवर मात करून देशाला स्थैर्याच्या मार्गावर नेले. त्यांनी अत्यंत कठीण परिस्थितीतही धैर्य, दूरदृष्टी आणि संयम यांचे उदाहरण घालून दिले. भारतीय स्वातंत्र्य कायदा १९४७ हा भारताच्या घटनात्मक इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण व निर्णायक टप्पा आहे. या

कायद्याने भारताला स्वातंत्र्य दिले, परंतु त्याचवेळी विभाजनाच्या स्वरूपात एक वेदनादायक वारसा देखील सोपविला. त्यामुळे हा कायदा एकाच वेळी गौरवशाली आणि दुःखद अशा दोन्ही पैलूंनी परिपूर्ण आहे.

संदर्भसूची

1. पायली, एम. व्ही. भारतीय घटनात्मक इतिहास, एस. चंद अँड कंपनी लिमिटेड, १९९५, पृ. १७.
2. मेनन, व्ही. पी. भारतातील सत्तांतर, १९५७, पृ. १३० व १३.
3. पायली, एम. व्ही. भारतीय घटनात्मक इतिहास, त्याच ग्रंथात (पूर्वोक्त), पृ. १०९.
4. मेनन, व्ही. पी. भारतातील सत्तांतर, १९५७, त्याच ग्रंथात (पूर्वोक्त), पृ. २७९.
5. पायली, एम. व्ही. भारतीय घटनात्मक इतिहास, त्याच ग्रंथात (पूर्वोक्त), पृ. १२१.
6. विष्णू भगवान, भारतीय घटनात्मक इतिहास आणि राष्ट्रीय चळवळ, पृ. ३०८.
7. बिपिन चंद्र, भारताचा स्वातंत्र्यसंग्राम, नवी दिल्ली : पेंग्विन प्रकाशन, १९८९.
8. ग्रॅनव्हिल ऑस्टिन, भारतीय राज्यघटना : राष्ट्रनिर्मितीचा कोनशिला, नवी दिल्ली : ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, १९६६.
9. डी. डी. बसू, भारतीय राज्यघटनेचा परिचय, नवी दिल्ली : लेक्सिसनेक्सिस, २०१५.
10. सुभाष कश्यप, भारतीय राज्यघटना आणि शासनव्यवस्था, नवी दिल्ली : नॅशनल बुक ट्रस्ट, २०११.
11. आर. सी. अग्रवाल, भारतीय राज्यघटना विकास आणि राजकीय व्यवस्था, नवी दिल्ली : एस. चंद अँड कंपनी, २०००.
12. ए. सी. बनर्जी, भारतातील घटनात्मक विकास, नवी दिल्ली : मॅकमिलन इंडिया, १९७८.
13. बी. एल. फडिया, भारतीय राज्यव्यवस्था, आग्रा : साहित्य भवन, २०१०.
14. व्ही. डी. महाजन, भारताचा घटनात्मक इतिहास, नवी दिल्ली : एस. चंद अँड कंपनी, २००७.
15. आर. सी. मजुमदार, भारताचा स्वातंत्र्यसंग्रामाचा इतिहास, कोलकाता : फर्मा के. एल. मुखोपाध्याय, १९६३.
16. लक्ष्मीकांत, एम., भारतीय राज्यव्यवस्था, नवी दिल्ली : मॅकग्रॉ-हिल एज्युकेशन, २०१९.